

Goron Sándor

A szójátékok visszaadása William Shakespeare Julius Caesar című tragédiájának magyar nyelvű fordításaiban¹

William Shakespeare drámáiban gyakran él a szójátékok nyújtotta lehetőséggel humoros helyzetek kreálására. *Julius Caesar* című tragédiájának elején (I. felvonás 1. szín) egy ilyen szituációnak lehetünk a tanúi, amelyben Flavius és Murellus a Caesart ünnepelni jött mesterembereket fogják vallatóra, hogy miért gyűltek össze az utcán, hiszen nincsen ünnepnap.

Murellus:²

You, sir, what trade are you?

Cobbler:

Truly, sir, in respect of a fine workman I am

but, as you would say, **a cobbler.**

1 Vörösmarty Mihály (1839), Áprily Lajos (1943), Illés László (1994), Jánosházy György (1996) és Forgách András – Fekete Ádám (2015) fordításáról van szó.

2 Egyes angol nyelvű szövegkiadásokban a Murellus, máshol a Marullus név szerepel. Hasonló a helyzet a mesteremberek megnevezésével is, hiszen egyes kiadásokban vagy a *carpenter* (ács) és a *cobbler* (varga), vagy pedig a *first commoner* (első polgár), illetve a *second commoner* (második polgár) szerepel.

Murellus:

But what trade art thou? Answer me directly.

A helyzet komikumát Shakespeare három szójátékkal teremt meg. Az első a *cobbler* (varga) lexéma félrehalásából keletkezik, ugyanis ezt Murellus (Marullus) *bungler*-nek, vagyis kontárnak hallja, ezért fakad ki, amikor másodjára is megkérdezi a mesterembertől, hogy válaszoljon közvetlenül, mi a mestersége.³

A magyar fordítók jól ráéreztek a helyzet komikumára, amikor a hozzá nem értő mesterember szinonimáival valószínűsítették meg a szituáció funkcionális pragmatikai ekvivalensét. Ez nem érvényesült volna akkor, ha az

3 Barbara Mowat és Paul Werstine szerint Shakespeare darabjának mesterembere a *cobbler* (varga) szóval arra ösztönzi Marullust és Flaviust, hogy azt higgyék, ő tulajdonképpen a *bungler* (kontár) szót használja (Mowat–Werstine é. n.). <https://shakespeare.folger.edu/shakespeares-works/julius-caesar/reading-shakespeares-language-julius-caesar/> (Letöltve 2021. 10. 05.).

angol *cobbler* (varga) főnevet nem helyettesítik nonekvivalens célnyelvi megfelelőikkel, ugyanis itt a forrásnyelvi szó célnyelvi ekvivalenciával nem valósult volna meg a félreértés szituációja. Hogy ezt érzékeltessék, olyan célnyelvi lexémákra volt szükségük a *cobbler* (varga) lexéma helyett, amelyek által a kérdezőnek nem válik azonnal világossá, hogy a megszólalónak mi a foglalkozása.

A magyar fordításokban rokon értelmű megoldásokkal érzékeltetik a fordítók Murellus (Marullus)⁴ félrehallását. Vörösmarty és Áprily a *kontár* lexémával próbált humoros helyzetet teremteni.

Vörösmarty:

Marullus:

'S te itt miféle műves vagy?

Második polgár:

Biz' uram, finom műveshez képest, én úgy szólván, csak **kontár** vagyok.

Marullus:

De mi mesterséged, szólj, melly mívét űsz?

Áprily:

Marullus:

Hát te milyen mives vagy?

Második polgár:

Én bizony, uram, finomabb mesteremberhez mérve valójában **kontár** vagyok.

Marullus:

De iparod mi? Pontosan felelj.

A későbbi fordításokban szintén szinonim megoldásokat találunk a felszínes szakmai ismeret jelölésére, amelyek eltérnek a Vörösmarty és Áp-

rily által használt *kontár* főnévtől. Illés a *barkácsoló*, Jánosházy pedig a *tákoló* szót használja a félreértés érzékeltetésére, hogy ne fejeződjön ki konkrétan a jelenet mesteremberének a foglalkozása.

Illés:

Marullus:

S kegyed mivel foglalkozik?

Második polgár:

Hát, uram, egy igazi mesteremberhez képest én csak afféle **barkácsoló** vagyok.

Marullus:

De mi a szakmád? Ne kertelj nekem!

Jánosházy:

Marullus:

És te, uram, mi vagy?

2. Polgár:

Hát, uram, finom munkáshoz képest én csak afféle **tákoló** vagyok.

Marullus:

De mi a mesterséged? Szólj, ne kertelj.

A legújabb fordításban egy, a mai nyelvhasználatban igen gyakori szót alkalmaztak a fordítók annak érzékeltetésére, hogy Murellus számára ne derüljön ki, hogy beszédpartnerének mi a foglalkozása. A *gyorstalpaló* azért telitalálat ebben a kontextusban, mert kifejezi azt a kétértelműséget, amely a szójátékokra jellemző, vagyis a gyorsan elvégzett cipőtalpalást és az alapos tudás hiányát is, de Murellus csak erre a jelentésre reagál, ezért kiált rá a vargára, hogy mondja meg kertelés nélkül mi a foglalkozása.

Forgách-Fekete:

Murellus:

S neked, fiacskám, neked mi a szakmád?

4 A forrásnyelvi szövegben és a legújabb fordításban a Murellus, a többi fordításban viszont a Marullus név szerepel.

Foltozóvarga:

Én, uram, ami a szakmámat illeti, ahogy mondani szokás, csak amolyan **gyorstalpaló** vagyok.

Murellus:

Ne beszélj mellé! Mi a foglalkozásod? (I./1.)

A második szójáték a mesterember - Murellus előbbi kérdésére adott - válaszában fogalmazódik meg, mert a varga nem nevezi meg érthető módon a szakmáját, hanem azt körülírással fogalmazza meg, amellyel tovább fokozza a humoros hatást.

Cobbler:

A trade, sir, that I hope I may use with a safe conscience, which is indeed, sir, **a mender of bad soles.**

Flavius:

What trade, thou knave? Thou naughty knave, what trade?

Cobbler:

Nay, I beseech you, sir, be not out with me. Yet if you be out, sir, I can mend you.

Murellus:

What mean'st thou by that? Mend me, thou soucy fellow?

Cobbler:

Why, sir, cobble you.

Flavius:

Thou art a cobbler, art thou?

A tulajdonképpeni szójátékot Shakespeare a *soles* (talpak) és a *souls* (lelkek) hasonló hangzásával teremti meg, hiszen az egyik lexéma alkalmazásával a másik jelentését is aktiválja félreértést okozva a kérdező(k) számára, ugyanis a varga a *mender of bad soles* angol szószerkezetettel a 'rossz talpak javítójaként' határozza meg a szakmáját, ám Flavius és Murellus ezt

a 'rossz lelkek javítójának' hallja a homofónia miatt.

A szójátékok célnyelvi visszaadásakor a fordítóknak olyan megoldásokat kell választaniuk, amelyekben a jelentésbeli kétértelműség kifejezésre jut. Vörösmarty a *mender of bad soles* (rossz talpak/lelkek javítója) angol szójáték célnyelvi megfelelőjének a *rossz viselet megjavítója* szószerkezetet választja. Ebben a *viselet* főnévnek kettős jelentése van, hiszen egyaránt utal az öltözködésre és a viselkedésre. A drámai jelenet humora abból fakad, hogy Murellus (Marullus) azt hiszi, a varga a viselkedésére utal, azon szeretne javítani, ezért böszül úgy fel annak kijelentése kapcsán, és nevezi őt szemtelennek. Murellus (Marullus) figyelmét annyira lefoglalják a hallottak, hogy helyette társa, Flavius jön rá a *megfoldalak* ige hallatán, hogy a faggatott mesterember tulajdonképpen csizmafoltozó.

Vörösmarty:

Második polgár:

Olly mű az uram, mellyet a' legjobb lélekkel űzhetek, a' mi valóban nem egyéb, mint **a rossz viselet' megjavítója.**

Marullus:⁵

De mi az, te semmirekellő, szólj, miféle mű?

Második polgár:

Ne, kérlek uram, ki ne kelj ellenem, de ha valamiből ki találnál kelni, én helyre hozhatlak.

5 Egyes angol nyelvű szövegkiadásokban ezt a kérdést Flavius, másokban Murellus (Marullus) kérdezi a vargától. Ennek tulajdonítható a fordításokban is az eltérő névhasználat.

Marullus:

Te helyre hozhatsz, szemtelen fiú?

Második polgár:

Igen, uram, megfoldalak.

Flavius:

Te csizmafoltozó vagy, nemde?

Áprily szójátékában, az *alávalók megjavítójában* is kifejeződik a kétértelműség, hiszen a szószerkezet birto-
kos jelzője, az *alávalók* egyaránt utal a láb alá valókra (lábbelike) és a hitvány viselkedésre.

Áprily:

Második polgár:

Olyan mesterség, uram, melyet, remélem jó lelkiismerettel folytathatok; én bizony nem vagyok más, uram, mint **az alávalók megjavítója.**

Marullus:

De micsoda mesterség az, te hitvány, te gazember, miféle ipar?

Második polgár:

Nono, kérek uram, ne fakadj így ki ellenem és ne koptasd rajtam magad. De ha mégis ki találnál kopni, én meg tudlak reparálni, uram.

Marullus:

Mit beszélsz? Engem reparálnál meg, te arcátlan fickó?

Második polgár:

Meg én, uram, mert megfoltoz-
lak.

Marullus:⁶

Tehát foltozó-varga vagy. Ugye az?

Illés *a repedt bőrt reparálom* nyelvi szerkezet *bőr* főnévénél elsődleges és átvitt értelmű jelentésével teremt szó-

6 Áprily fordításában Marullus szólal meg, más fordításokban pedig Flavius.

játékot. Az egyik jelentés a lábbelire, illetve annak alapanyagára, a másik pedig a Murellus (Marullus) testi ép-ségére utal. Illés e két jelentés egybe-játszásával kreálja meg a szituáció hu-morát, és ezt játssza ki néhány sorral odébb is, amikor a mesterember azt mondja Murellusnak (Marullusnak), hogy megreparálja, ha megreped.

Illés:

Második polgár:

Olyan szakma az, uram, melyet, úgy hiszem, nyugodt lélekkel űzhetek: tulajdonképpen **a repedt bőrt reparálom.**

Marullus:

A szakmádat kérdem, te léhűtő.

Második polgár:

Könyörgök, uram, nehogy megrepedj; de ha mégis meg találnál repedni, uraságotat is megreparálhatom.

Marullus:

Micsoda? Megreparálsz engem, te arcátlan?

Második polgár:

Hát izé, uram, csak megfoltoz-
lak.

Flavius:

Foltozóvarga vagy hát, igaz?

Jánosházy az előbbi fordításoktól eltérő szójátékot alkalmaz.⁷ Megoldásában ő is az elsődleges és az átvitt értelmű jelentés egybejátszására épít, hiszen a *hiba helyreütése* használati tárgy javítására és személyek által elkövetett hiba orvoslására is vonatkozhat.

7 Jánosházy szójátékát ösztönözhetette Arany János *Szentivánéji álom*-fordítása (1863/1961), amelyben Zuboly azt mondja: „van egy ötlem, az helyre üt mindent”, hiszen Shakespeare komédiáját Jánosházy is újrafordította, tehát ismerhette nagy elődjének hasonló megoldását.

Tanulmány a Bontáshoz XXIV., 2018

Jánosházy:

2. Polgár:

Olyan mesterség az, uram, hogy úgy hiszem, jó lélekkel űzhetem; nem egyéb az, uram, mint **a hiba helyreütése**.

Marullus:

Milyen mesterség, himpellér, mi az?

2. Polgár:

Könyörgők, uram, ne borulj ki; de ha mégis kiborulnál, én helyreüthetlek.

Marullus:

Mit mondsz? Hogy helyreütsz engem, pimasz?

2. Polgár:

Úgy ám, uram, megfoldozlak.

Flavius:

Foltozóvarga vagy, igaz?

A legújabb fordításban a varga egy olyan körülírással (*aminek van bőr a képén, azt én kikészítem*) határozza meg a foglalkozását, amely szójáték is egyben, hiszen, annak ellenére, hogy az *aminek* vonatkozó névmás egyértelművé teszi, hogy a mesterember a lábbeli megmunkálására utal, megte-remtődik a másik olvasat lehetősége is, vagyis a szemtelen, arcátlan ember felbőszítése, tehetetlenné tévése. Flavius, majd Murellus erre összpontosítanak, ezért nem értik először, hogy a faggatott ember miről beszél, és ez a helyzet ad lehetőséget a vargának a humor további fenntartására, egészen addig, amíg Flavius rá nem kérdez arra, hogy foltozóvarga-e a szakmája.

Forgách-Fekete:

Foltozóvarga:

A foglalkozásom, uram, ezt tiszta lelkiismerettel állíthatom, uram, nem más: **aminek van bőr a képén, azt én kikészítem**.

Flavius:

A foglalkozásod mi, te állat? Pofátlan disznó, mi a foglalkozásod?

Foltozóvarga:

Kedves uram, nyugodjon meg, ha maga most dühében megszakadna, magát is megvarrnám.

Murellus:

Ezt meg hogy érted? Mit akarsz te rajtam megvarrni, szemtelen?

Foltozóvarga:

Vagy ha akarja, megtalpalom.

Flavius:

Ezek szerint foltozóvarga vagy? (I./1.)

A forrásnyelvi szöveg folytatásában a varga egy újabb szójátékkal él. Beszédében a *with (the) awl* (árral) előljárászós szerkezetet használja, amely homofóniát alkot a *withall* vagy *withal* (ezzel) angol szavakkal, majd megerősíti Flavius gyanúját a foglalkozását illetően, amikor a *surgeon to old shoes* (az ócska cipők sebésze) metaforát használja.

Cobbler:

Truly, sir, all that I live by is **with the awl**. I meddle with no trademan's matters, nor women's matters, but **with awl** I am indeed, sir, a surgeon to old shoes: when they are in great danger I recover them. As proper men as ever trod upon neat's leather have gone upon my handiwork.

A forrásnyelvi szöveg szójátékát a magyar fordítók főleg az *ár* lexéma homonimáival próbálják érzékeltetni, hiszen az angol *awl* (ár) szó megfelelőjének a célnyelvben vannak homonim alakjai. Ezt először Vörösmarty

használja ki nagyszerűen alliteráló megoldásával, amikor fordításában az életszükséglet *árát* (értékét) az *árral* végzett cipészi tevékenységgel kapcsolja össze, mintha ezzel kívánná jelezni, hogy a harmadik sorban az *árral* szójátékban egyszerre mindkét jelentés felsejlik.

Jól sikerül Vörösmartynak a mesterember metaforájának (*surgeon to old shoes*, azaz öreg lábbelik seborvosa) fordítása is, amelynek segítségével a mesterember felfedi szakmáját felbőszített faggatóinak.

Vörösmarty:

Második polgár:

Biz', uram, én minden életszükségeim' **árát árral** szerzem;
én nem ártom magamat sem
a' mesteremberek közé,
sem az asszonyi dolgokba
egyébbel mint **árral**. Igazán
szólva, én az öreg lábbelik'
seborvosa vagyok; ha nagy
veszélyben vannak, kigyógyítom
őket. Olly derék nép
járdogál az én két kezem'
művein, a' millyen csak valaha
marhabőrt tapodott.

Áprily egy olyan betoldással (...*én talp alávalókat foltozok*) kezdi fordítását, amely nem szerepel az eredeti szövegben, de általa lehetővé válik az *ócska cipők felcsere* metafora poénszerű alkalmazása, ugyanis a mesterember ezzel teszi világossá faggatóinak, hogy ő nem más, mint egy cipőket javító varga.

Az angol szójáték visszaadását ő is az *ár* főnév homonim alakjaival valószínűsíti meg, de túlzásba is viszi ezek használatát, hiszen csak az *áramból élek* és az *árral* tekinthetők egyenértékű célnyelvi variánsoknak. Az *árral*

úszok és az *árverő* *vagyok* megoldások a fordítói lelemény alkotta betoldások, használatuk a szójátékkal kifejezett többletjelentést erősítik.

Áprily:

Második polgár:

...én talp alávalókat foltozok.⁸
Egészen az **áramból** élek, az
árral úszom, árverő vagyok.
Nem avatkozom bele sem
a mesteremberek, sem az
asszonyaik dolgába, csak **árral**.
Csakugyan, uram, én ócska
cipők felcsere vagyok; ha már
veszedelmes állapotba jutottak,
én kikúrálom őket. Olyan
jőszabású emberek járnak az én
kezem művein, amilyeneknél
különbek sohasem jártak
marhabőrön.

Illés átveszi Vörösmarty első szójátékát (*árát árral*), a másodikkal azonban nem él, helyette inkább egyéni módon használja fel a homonim alakú *ár* lexéma nyújtotta alliteráló lehetőséget (*csak ez az ár árulkodik dolgaim felől*). Ugyancsak egyéni módon jár el a varga foglalkozását felfedő metafora (*az öreg cipők doktora*) esetében is.

Illés:

Második polgár:

Színigaz, uram. Megélhetésem
árát árral teremtem elő,
és semmi más, csak **ez az
ár árulkodik dolgaim
felől** mesterembernek,
asszonynépnek egyaránt.
Valójában én az öreg cipők
doktora vagyok: ha nagy
veszedelemben forognak,

⁸ Az általam használt kézirat fénymásolatában nem lehet kiolvasni a fordítás mondatának első két szavát.

meggyógyítom őket. Minden
rendes ember, ki valaha
marhabőrt koptatott, az én
készítményemben járt.

Jánosházy az egyetlen fordító, aki
figyelmén kívül hagyta Shakespeare
szójátékát. Mivel a korábbi fordítá-
soktól eltérő megoldásra törekedett,
nem használta ki a célnyelvi *ár* szó
homonim jellegét. Helyette a *dikics*
(cipépszék, ÉrtSz.) szakszóval élt. Ez
alkalmas ugyan arra, hogy Murellus
(Marellus) és Flavius számára ne de-
rüljön ki a mesterember foglalkozása,
de alkalmazásával mégiscsak veszte-
ség keletkezett, hiszen általa Jánoshá-
zy feláldozta a célnyelv nyújtotta le-
hetőséget, hogy ekvivalens szójátékot
teremtse.

Az egyéni fordítói megoldásra való
törekvés azonban már nem mutat-
kozik meg a varga szakmáját felfedő
metafora (*öreg lábbelik seborvosa*)
esetében, hiszen azt teljes mértékben
átveszi Vörösmartyól.

Jánosházy:

2. Polgár:

Az ám, uram, mindenben
a **dikicsem** után élek; nem
ártom én magam senki
mesterember dolgába, de
asszonyok dolgába se, csak
a dikicsemmel. Én, uram, öreg
lábbelik seborvosa vagyok:
ha már nagy veszélyben
leledzenek, helyrehozom őket.
A legderekasabb emberek jártak
ma az én kezem munkáján,
akik valaha is marhabőrt
tapostak.

Forgách-Feketééknél - Áprily for-
dításához hasonlóan - megjelenik az
úszom az árral szószerkezet, amely-
nek a használata ebben az esetben sem

indokolt, hiszen a forrásnyelvi szöveg
első mondatában azt fejezi ki a mes-
terember, hogy ő a szerszámából, az
*árr*ából él, nem pedig azt, hogy meg-
alkuvóan alkalmazkodik a helyzethez,
vagy hogy tétlenül szemléli sorsának
alakulását, bár el kell ismerni, hogy
itt a szójátékteremtés lehetősége fon-
tosabb, mint a jelentés pontos vissza-
adása. A fordítók az azonos alakú *ár*
főnévnek csak a 'szerszám' jelentését
érvényesítették fordításukban, és nem
éltek az angol *with awl* (árral) szójáték
második megjelenítésének a lehető-
ségével sem, hiszen olyan megoldást
(*Én nem ártom magam komoly szak-
emberek dolgába, nőknek se ártok*) vá-
lasztottak, amellyel a szójáték célnyel-
vi megjelenítése nélkülözhetővé vált.

A legújabb fordításba sok beszélt
nyelvi elemet építettek be a fordítók.
Az volt a céljuk, hogy Shakespeare
drámáját minél közelebb hozzák a
mindennapi nyelvhasználathoz. En-
nek egyik bizonyítéka a *csuka* (tor-
nacicípő) megjelenése a mesterember
foglalkozására utaló metaforában
(*vén csukák felcsere*), amely a nagyon
szemléletes *tátog* ige révén megte-
remti a szójáték lehetőségét, ugyanis
a *csuka* lexéma elsődleges jelentését is
felidézi.

Forgách-Fekete:

Foltozóvarga:

Kérem szépen, uram, én
úszom az árral. Az **ár** az én
szerszámom. Én nem ártom
magam komoly szakemberek
dolgába, nőknek se ártok;
mindent összevetve, uram,
a vén csukák felcsere vagyok,
ha veszélyesen tátognak,
betapasztom őket. Nincs olyan
rendes ember, akinek a lába

ne járt volna az én kezem munkájában. (I./1.)

A szójátékok Shakespeare tragédiájának elején annak a bizonyítékai, hogy az angol bárd – még egy ilyen komor hangulatú tragédiában is, mint amilyen a *Julius Caesar* – képes humoros helyzetek teremtésére, hogy olvasóit, darabjának nézőit megmosolyogtassa. Ezeket a nyelvi elemeket a legtöbb esetben a fordítók érzékel-tetik célnyelvi szövegvariánsukban. Megjelenítésükre a fordítók a következő stratégiákat alkalmazták: **1.** a *cobbler* (varga), illetve *bungler* (kontár) szójátéokra alapozott humoros szituációt úgy teremtették meg, hogy a félrehallott lexémának a rokon értelmű célnyelvi megfelelőivel – pl. *kontár* (Vörösmarty, Áprily), *barkácsoló* (Illés), *tákoló* (Jánosházy) és *gyorstalpaló* (Forgách-Fekete) – helyettesítették a forrásnyelvi szövegben szereplő *cobbler* (varga) főnevet; **2.** a másik két angol szójáték, a *soles* (talpak) – *souls* (lelkek) és *with (the) awl* (árral) – *withall* vagy *withal* (ezzel)

esetében a fordítók Offord stratégiáit (vö. Offord 1997: 241)⁹ közül főleg a harmadikat (az elsődleges jelentés kiemelését) alkalmazták, de a hatodik (új szójáték bevezetése, pl. a *hiba helyreütése* Jánosházy-nál), valamint az első stratégia (a szójáték figyelmen kívül hagyása, pl. ugyancsak Jánosházy-nál a *dikics* szó alkalmazása révén) is megtalálható a célnyelvi megoldások között.

Összegzésként elmondható, hogy a szójátékok ugyanolyan fontos szerepet töltenek be a drámában, mint a nyelvi képek. Nyelvfüggőségük miatt nem könnyű célnyelven megvalósítani őket, de láthattuk, hogy a fordítói lelemény segítségével ez mégiscsak lehetséges.

⁹ Shakespeare szójátékainak fordítására Malcolm Offord hat stratégiát javasol, úgymint 1. a szójáték mellőzése; 2. Shakespeare módszerének utánpótlása; 3. az elsődleges jelentés megjelenítése; 4. a másodlagos jelentés megjelenítése; 5. mindkét jelentés megjelenítése és 6. új szójáték alkotása (Offord 1997: 241).

Felhasznált szakirodalom

- MOWAT, Barbara – WERSTINE, Paul (é. n.). *Reading Shakespeare's Language: Julius Caesar* <https://shakespeare.folger.edu/shakespeares-works/julius-caesar/reading-shakespeares-language-julius-caesar/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 05.).
- OFFORD, Malcolm 1997. Mapping Shakespeare's Puns in French Translation. In: Delabastita, Dirk (ed.): *Traductio: Essays in Punning and Translation*. St. Jerome Publishing, Manchester. 233–260.

Források

- ARANY János 1863/1961. A Szent-Iván éji álom. In: Keresztury Tibor (szerk.): *Arany János Összes művei*. Drámafordítások 1. VII. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SHAKESPEARE, William 1599/2005. Julius Caesar. In: Wells, Stanley – Taylor, Gary (eds.): *The Oxford Shakespeare. The Complete Works*. Oxford University Press, Oxford.

- SHAKESPEARE, William 1839/1983. *Julius Caesar*. Vörösmarty Mihály fordítása. In: Ruttkay Kálmán (kiad.): *Vörösmarty Mihály Összes művei. Drámafordítások*. 12. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SHAKESPEARE, William 1943/1993. *Julius Caesar*. Áprily Lajos fordítása. Kézirat. SzFFK, Budapest.
- SHAKESPEARE, William 1994. *Julius Caesar*. Illés László fordítása. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SHAKESPEARE, William 1996. *Julius Caesar*. Jánosházy György fordítása. *Látó*, VII. évf., 3: 37-106.
- SHAKESPEARE, William 2015. *Julius Caesar*. Forgách András és Fekete Ádám fordítása. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Szótárak

- ÉrtSz. = Bárczi Géza, Országh László et al. (szerk.). 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I-VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORSZÁGH László 1968. *Angol-magyar szótár I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHMIDT Alexander 1902. *Shakespeare Lexicon and Quotation*. Reimer Georg, Berlin.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.03.0079>
(Utolsó letöltés: 2021. 04. 20.).

Tanulmány a háborúhoz I., 2015